

UDK: 296 (497.5) »1941/1945«
343.7 (497.5=924) »1941/1945«
949.75 »1941/1945«
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 7. 4. 1998.

Podržavljenje imovine Židova u NDH

NADA KISIĆ KOLANOVIĆ

Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

Autorica iznosi okolnosti pod kojima je vlast Nezavisne Države Hrvatske provodila podržavljenje imovine Židova 1941. do 1943. Na osnovi izvora nastalih radom Hrvatskoga državnoga sabora i Ureda za podržavljeni imetak utvrđuje se vrijednost te imovine.

Politika NDH prema Židovima obilježena je mjerama koje će historiografiji opravdano poslužiti kao uporište za sveobuhvatnu tezu o »rasizmu« ustaškog režima. Moglo bi se dodati da je istraživačka tradicija bila usmjerena na drastične oblike terora u »logorima smrti«, a zapostavljeni su drugi aspekti, primjerice zahvaćanje države u privatni imetak Židova.¹ Stoga bi bez sumnje bilo važno istražiti praksu za koju je ustaška vlast koristila termin »podržavljenje« židovskog imetka. Također je nužno ustanoviti da se to »podržavljenje« u pravnom pogledu ne može izjednačiti s nacionalizacijom, jer nije pogadalo sve vlasnike kapitala, nego je odlučujući kriterij bio rasno porijeklo vlasnika. Vlada je ustrajala na podržavljenju židovskog kapitala vjerujući da će nacionalno gospodarstvo emancipirati od dominacije židovskih obrtnika i veleobrnika. Otuda je većina ustaških dužnosnika taj aspekt gospodarske politike nazivala »arizacijom privrede«. U suvremenim odredbenim pojmovima taj bismo problem mogli označiti kao jednu podvrstu »genocida«.²

¹ O povijesti Židova u NDH usp.: *Antisemitizam Holokaust Antifašizam, Zbornik radova*, Zagreb, 1996. Prema demografskim istraživanjima V. Žerjavića u NDH je (dakle i na području današnje Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Srijema) tijekom drugog svjetskog rata bilo je 26900 židovskih žrtava, od čega 19800 u tuzemstvu, a 7100 u inozemstvu. U logoru Jasenovac nastradalo je oko 13000 Židova. Usp. V. Žerjavić, Demografski pokazatelji o stradanju Židova u NDH, u: *Antisemitizam Holokaust Antifašizam, Zbornik radova*, Zagreb, 1996., 133.–138. Usp. također J. Kolanović, Holocaust in Croatia, Documentation and research perspective, *Arhivski vjesnik*, 1996. (39), 157.–174.; N. Lengel Krizman, Prilog proučavanju terora u tzv. NDH, Ženski sabirni logori 1941–1942. godine, *Povijesni prilozi*, Zagreb, 4 (1), 1985., 3.–38. A. Barbić, Teror nad Židovima u Slavoniji za vrijeme II svjetskog rata, *Zbornik Centra za društvena istraživanja Slavonije i Baranje*, Slavonski Brod, 1984., 1 (21), 359.–380.

² Danas se općenito prihvaća pojam genocida kao »složenog društvenog čina velikih razmjera koji uključuje mnoge sudionike i mnoga djela«. Odrednica da je geno-

U daljnjem tekstu bavit ću se istraživanjem odgovarajućeg normativnog okvira za podržavljenje profitabilnog židovskog imetka (veleobrta i obrta, nepokretne i pokretne imovine) i opisom konkretnih zbivanja koja s tim odredbama dolaze. U istraživanju tih zbivanja na početku se moraju razjasniti elementi koji su povezani s aspektom »rasne politike« i utjecajem Nijemaca.

1. Odgovornost vlade NDH i utjecaj Nijemaca

Prema popisu pučanstva iz ožujka 1931. u Hrvatskoj je živjelo 32.372 Židova.³ Židovska općina u Zagrebu, čije se osnivanje spominje još 1806., bila je između dva rata »moderna zajednica« aktivno uključena u građanski život. To se ogleda i u tome što je općina 1926. imala 2765 poreznih obveznika. Prema vrsti zanimanja, bio je to prvenstveno činovnički i namještenički svijet (1617), bankari, trgovci i industrijalci (586), ljudi slobodnih zvanja (238), obrtnici (160) i kućevlasnici (102). U samom je Zagrebu 1941. živjelo oko 11.000 Židova.⁴

Predobro je poznato da su koraci nove vlasti prema Židovima u NDH bili policijskog karaktera. Židovska bogoštovna općina bila je »zapečaćena« već 11. travnja 1941., a isti je postupak primijenjen na židovske prosvjetne i društveno-dobrotvorne ustanove, čije su imovina i pismohrana zaplijenjene. Općina je, doduše, u svibnju dozvolom vlasti nastavila raditi u drugim prostorijama. U opisu policijskog naleta na Židove nije potrebno ići dalje od zakonske odredbe objavljene u lipnju 1941. prema kojoj se Židovi »smatraju kolektivno odgovornima« za širenje lažnih vijesti pa ih vlast bez obzira na kazneno-pravnu odgovornost može prisilno deportirati u zatočenička sabirališta.⁵ Agresivna antižidovska promidžba poticana je u nekim tiskovinama.⁶

U prosincu 1941. bilježimo neuspješan pokušaj predsjednika Židovske bogoštovne općine Huga Kona da se osobno susretne s A. Pavelićem i izloži mu »stanje Židovske općine i židovskog življa«. Konstatirao je da su »izdani zakoni odredbe i naredbe, koje su Židove u NDH dovele do potpunog duhovnog i materijalnog sloma«. Prigodom godišnjice proglašenja NDH, 7. travnja 1942. Kon je opet pokušao privolijeti državnog poglavara da »putem milosti

cid »uništavanje svrhovitom akcijom« istraživačima omogućava da slobodno istražuju »ulogu namjernog djelovanja na bilo koji način koji smatraju korisnim«. Usp. John L. P. Thompson i Gail A. Quets, *Genocid i društveni sukobi, Treći program hrvatskog radija*, 38, 1993., 51.

³ R. Landikušić, *Priručnik o političkoj i sudbenoj podjeli Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb, 1942., 13.

⁴ O povijesti Židova u Hrvatskoj, v. M. Švob, *Židovi u Hrvatskoj, migracija i promjene u židovskoj populaciji*, Zagreb, 1997.

⁵ *Narodne novine* br. 60. od 26. lipnja 1941.

⁶ Tako na stranicama lista »Hrvatski radnik« od 15. svibnja 1941. možemo pročitati: »Niti jedna mjera koja se protiv Židova poduzimlje ne može biti nečovječna, ako ju se usporedi s onim neizmjernim zlom, koje je židovstvo stvorilo u svijetu«.

⁷ Hrvatski državni arhiv (HDA), Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske (MUP RH), 013.0. 61.–63. Molba H. Kona upućena poglavniku NDH 11. prosinca 1941.

raspusti židovske skupne logore i zatočenike pusti na slobodu«. U apelu on je definirao stanje Židova kao doslovno »očajno, kako u materijalnom tako i u moralnom pogledu (...) Židovi su izgubili svoja namještenja ne samo kod državnih i samoupravnih ustanova, nego i kod posebničkih poduzeća, izgubili su svoje trgovine, obrte i veleobrte, ne izvršuju u stvari više ni slobodna zvanja, oduzete su im kuće i druge nekretnine, izgubili su u najvećoj mjeri i svoje stanove, uređaje, čak i odijelo, rublje i slično«. Konov apel nije ni uzet u ozbiljno razmatranje.⁸

Zaista, u opisu zakonskih odredbi koje se odnose na pravni i imovinski status Židova u NDH nemoguće je izbjeći upotrebu naziva »antižidovski« jer je njihova primjena izazvala dramatične posljedice na njihov položaj.⁹

Izuzetno je važno istaknuti da te zakonske odredbe nisu proizlazile iz organiziranog zakonodavnog tijela, nego su bile izraz totalnog preuzimanja vlasti ustaške vladajuće skupine. Naime, tvorci zaokružene i sustavne zakonske koncepcije bili su poglavnik i vlada NDH. Ništa nas ne priječi da zaključimo kako zakonske odredbe o Židovima pokazuju širinu ovlasti koje je imao Pavelić u tom nemirnom ratnom vremenu.

Ovdje nije mjesto za detaljno istraživanje sadržaja »rasnih« zakona, bit će dovoljno da ih ocrtao s nekoliko poteza. Odlučujuću odrednicu tih zakona predstavlja pojam državljanina kao »državnog pripadnika arijskog porijekla, koji je svojim držanjem dokazao da nije radio protiv oslobodilačkih težnja hrvatskog naroda«.¹⁰ Odredba o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda obznanjena 30. travnja 1941. zabranjuje brak Židova s osobama arijskog porijekla.¹¹ Zakonskom odredom o rasnoj pripadnosti određeno je da je

⁸ Nažalost, jedna je nepoznata ruka na Konov apel dopisala zastrašujuću opasku: »Nikakav zagovor«, i predložila da se razmotri preseljenje Židova i Srba, zajedno s komunistima, u »Afriku ili iza Urala«. HDA, Hrvatski Državni Sabor (HDS), Predsjednički spisi br. 23. od 7. travnja 1941.

⁹ Navedimo ih kronološkim redom: Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti od 30. travnja 1941.; Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti Hrvatskog naroda od 30. travnja 1941.; Naredba o zaposlenju ženskih osoba u nearijskim kućanstvima od 6. svibnja 1941.; Nadopuna naredbe o zabrani uposlenja arijskim osobama u nearijskim kućanstvima od 16. svibnja 1941.; Zakonska odredba o zaštiti narodne i arijske kulture hrvatskog naroda od 4. lipnja 1941.; Naredba o ustrojstvu i radu rasnopolitičkog povjerenstva od 4. lipnja 1941.; Naredba o promjeni židovskih prezimena i označivanju Židova i židovskih tvrtki od 4. lipnja 1941.; Zakonska naredba o sprečavanju prikrivanja židovskog imetka od 5. lipnja 1941.; Zakonska odredba o prijavi imetka Židova i židovskih poduzeća od 5. lipnja 1941.; Provedbena naredba o obveznoj prijavi imetka Židova i židovskih poduzeća od 5. lipnja 1941.; Naredba o utvrđivanju rasne pripadnosti državnih i samoupravnih službenika i vršitelja slobodnih akademskih zvanja od 4. lipnja 1941.; Odredba o preuzimanju i upravi židovskih stanova zgrada i imanja od 27. kolovoza 1941.; Zakonska odredba o podržavljenju imetka Židova i židovskih poduzeća od 6. listopada 1941.; Zakonska odredba o upućivanju nepoćudnih i pogibeljnih osoba na prisilni boravak u saborne i radne logore od 25. studenog 1941.; Zakonska odredba o nadležnosti za rješavanje židovskih pitanja od 17. siječnja 1942.; Zakonska odredba o podržavljenju imetka Židova i židovskih poduzeća od 9. listopada 1941.; Zakonska odredba o podržavljenju židovske imovine od 30. listopada 1942.

¹⁰ Zakonska odredba o državljanstvu, Narodne novine br. 16. od 30. travnja 1941.

osoba arijskog porijekla ona osoba »koja potječe od predaka koji su pripadnici europske rase zajednice ili koji potječu od potomaka te zajednice izvan Europe«. No, ovdje se javlja specifična odredba koja u stanovitom smislu ustaške rase zakone čini blažima od njemačkog rasnog zakonodavstva. To se odnosi na pravo državnog poglavara da osobnom odlukom priskrbi državljanstvo nearijskim osobama koje su se prije 10. travnja iskazale »zaslužnima za Hrvatski narod«. ¹² Slijedom rasnih zakona Židovima je zabranjena promjena prezimena, uporaba svakog pseudonima, židovske tvrtke nisu smjele nositi arijske nazive, zabranjeno je isticanje hrvatskih amblema na židovskim stanicama, ustanovama i poslovnicama. Suvišno je spominjati zabranu članstva u kulturnim ustanovama i organizacijama. ¹³ Židovi su, k tome, posebnom odredbom bili dužni istaknuti vidljivi žuti znak sa slovom Ž. ¹⁴

Mnogo je važnije ispitati možemo li »antižidovske« zakone i rasnu politiku promatrati kao uzrok i posljedicu. Mnogi izvori upućuju nas na zaključak da je antisemitizam ustaške vlade bio promišljeno političko načelo. Spona između spomenutih zakona i ustaškog nacionalnog integralizma prikladno je izražena i u javnim nastupima ustaških ministara. Konceptija ustaške države predviđjela je samo jednu političku naciju u NDH – hrvatsku, pa je u skladu s tim vlada smatrala da i u »židovskom pitanju« država mora nastupati kao instrument vladajuće nacionalne zajednice. Glasni tumač vladine politike, ministar pravosuđa i bogoštovlja Mirko Puk, vidio je Zakon o rasnoj pripadnosti i o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda kao logičan rezultat ustaškog modela vladanja po principu »jedan vođa i jedan narod koji vlada u državi«. Srž njegova tumačenja zakona bila je da su s aspekta zakonodavstva NDH »Židovi isključeni od svih javnih i samoupravnih službi i ograničena je njihova privatnopravna djelatnost na gospodarskom polju, a isto je tako zabranjena ženidba između Židova i arijske da se odstrani njihov štetni utjecaj na hrvatsku narodnu zajednicu«. Zapanjujuća je i Pukova opaska o podržavljenom židovskom imetku da je on »ionako bio imovina hrvatskog naroda, koja je od njega po tim polipima oduzeta, pa je posve opravdano, da se ta imovina vrati zajednici, od koje je oduzeta«. ¹⁵

Vjerojatno je ministar unutarnjih poslova Artuković bio najgorljiviji protivnik židovstva. U govoru pred Hrvatskim državnim saborom u veljači 1942. napao je Židove najgrubljim riječima i nazvao ih »otrovnim i nezasitnim nametnicima«. Njegova vizija hrvatske državnosti počivala je na tezi da u

¹¹ Narodne novine br. 16 od 30. travnja 1941.

¹² Narodne novine br. 16. od 30. travnja 1941. Židovima se u smislu te odredbe smatraju osobe koje potječu barem od troje predaka drugog koljena (djedova i baka) koji su Židovi po rasi, zatim osobe koje imaju dva pretka drugog koljena koji su Židovi po rasi.

¹³ Zakonska odredba o zaštiti narodne i arijske kulture hrvatskog naroda, Narodne novine br. 43 od 4. lipnja 1941.

¹⁴ Naredba o promjeni židovskog prezimena i označavanju Židova i židovskih tvrtki, Narodne novine br. 43 od 4. lipnja 1941.

¹⁵ Brzopisni zapisnici prvog zasjedanja Hrvatskog državnog sabora u Nezavisnoj državi Hrvatskoj godine 1942., Zagreb, 1942., (BZ HDS), Govor ministra M. Puka na IV. sjednici, 25. veljače 1942., 38.

»Nezavisnoj Državi Hrvatskoj uvijek i svugdje vlada samo hrvatski narod i da on jedini bude potpuni gospodar svih stvarnih i moralnih dobara u svojoj zemlji«. Artuković je na sebe preuzeo najtežu hipoteku antižidovstva nazivajući politiku vlade »potrebitim zahvatom čišćenja« i činom koji je opravdan ne samo »sa moralnog, vjerskog i društvenog gledišta, nego i sa narodno-političkog gledišta: jer je međunarodno židovstvo udruženo s međunarodnim komunizmom i slobodnim zidarstvom, nastojalo, a još i danas nastoji, uništiti hrvatski narod«. ¹⁶ No Artukovićeva koncepcija pukog revanšizma nije značajno utjecala na ponašanje Hrvata prema Židovima. Iako izložen antižidovskoj promidžbi, narod je ostao miran, u dokumentima nema dokaza da su Židovi postali mete spontanijih napada građana.

Antisemitizam ustaške vlade, o kojem je riječ, valja međutim razmotriti u kontekstu onodobne zbilje, tj. kratkotrajnog osovinskog partnerstva NDH i njemačkog Reicha. U tom smislu ustaški antižidovski zakoni nisu bili jedinstvena pojava pa se postavlja pitanje koliko su Nijemci pridonijeli oblikovanju tih zakona. Postojala je sklonost osobito među radikalno nastrojenim Pavelićevim ministrima, koji su u drugoj emigraciji inače »bježali kao vrag od tamjana od razgovora o mjerama protiv Židova«, da donošenje »antižidovskih« zakona protumače »pritiskom i sugestijom Nijemaca«. ¹⁷

Taj pritisak Nijemaca ovdje možemo potkrijepiti s nekoliko svjedočanstva suvremenika. Početna predodžba njemačkog poslanstva da su »Hrvati premeki i judenhörig«, kako se izrazio Slavko Kvaternik, sama je po sebi utjecala na vladu. Za Slavka Kvaternika je indikativno zašto su progoni Židova otpočeli baš u Osijeku. Naime, on je ozbiljno vjerovao da je pokretač tih progona bila »agresivna njemačka osječka Volksgrupa« kojoj su se pridružili domaći elementi s ciljem da »opljačkaju i da se domognu židovskih stanova i radnja«. Čini se da su ti događaji zatekli vladu i Pavelića i »požurili« ih u donošenju zakonskih odredbi o Židovima. ¹⁸

Vođa talijanske fašističke misije u Zagrebu Eugenio Coselschi upozorio je u lipnju 1941. da hrvatska vlada zakonima želi Židove ponajprije »udariti po džepu« nastojeći »osloboditi zemlju od židovske gospodarske prevlasti«. Uz rasna načela, donesena je pod utjecajem Nijemaca, na primjer, odredba o isticanju žute zvijezde. Naime, Nijemci su željeli identificirati Židove koji su iz Njemačke pobjegli u Hrvatsku. Coselschi je zapazio da hrvatska javnost osuđuje taj postupak vlasti, i da se odredba o žutoj zvijezdi zapravo »ne dopada ni poglavniku«. ¹⁹

¹⁶ BZ HDS, Govor ministra A. Artukovića na III. sjednici HDS, 24. veljače 1942., 30.

¹⁷ HDA, MUP RH, 013.0. 56, V. Židovec, Moje sudjelovanje u političkom životu, 138.

¹⁸ N. Kisić Kolanović, *Vojskovođa i politika, Sjećanja Slavka Kvaternika*, Zagreb, 1997., 204.

¹⁹ Archivio storico del Ministero degli affari esteri, Roma, AP 28, AG Croazia, Rapporto del Consigliere nazionale Coselschi relativo alla situazione in Croatia, 31. srpnja 1941., 27.

Iako je uloga njemačkog poslanika Siegfrieda Kaschea ostala i dalje predmetom nagađanja, svi su se suvremenici odreda složili da se Kasche nametnuo Paveliću kao glavni njemački čimbenik i da se s njim uvijek i o svemu dogovarao u četiri oka. Umjereni ministar vanjskih poslova Mehmed Alajbegović potvrdio je da je Kasche na dogovore hrvatske vlade i njemačkih predstavnika često dolazio s prijedlozima koje je prethodno dogovorio s Pavelićem, pa predsjednik vlade i resorni ministri nisu ni mogli doći do većeg izražaja.²⁰ Za bolju predodžbu o Kascheovoj ulozi vrijedi istaknuti da on nije bio diplomat od karijere, nego je u diplomaciju došao kao stranački čovjek. Sam je Kasche u istrazi pred komunističkim vlastima u Zagrebu 1947. marginalizirao svoju ulogu u donošenju antižidovskih zakona. Ipak, potvrdio je da su Nijemci prenijeli na hrvatsku vladu antisemitizam kao dio svoje opće politike. Kada je Kasche na suđenju u Zagrebu 1947. izjavio kako »pretpostavlja da je zakonodavstvo u pogledu građanskog položaja židovskog stanovništva bilo potaknuto njemačkim mjerama«, to je potkrijepio tvrdnjom da su Nijemci bili »jako suzdržljivi prema Hrvatskoj« zbog »velikog broja počasnih arijevac« i zbog »familijarnih veza mnogih ustaških vođa sa židovskim obiteljima«. Dalje, on je ocijenio važnim i susret ravnatelja Ureda za javni red i sigurnost Eugena Dide Kvaternika i šefa njemačke sigurnosne policije Reinharda Heydricha 1941. u Berlinu, pretpostavljajući da je hrvatska strana tada dobila odgovarajuće instrukcije od Nijemaca.²¹ Nije nikakvo iznenađenje što je Ravnateljstvo za javni red i sigurnost mnoga uhićenja i deportacije Židova provelo po izričitoj diktatu njemačkih policijskih predstavnika. Izneseni su dokazi da je velika deportacija Židova početkom svibnja 1943., koji su bili uhićeni u provinciji, a potom zatvoreni na Savskoj cesti u Zagrebu, da bi bili deportirani na rad u Njemačku, organizirana po nalogu Nijemaca.²²

Posredstvom mreže svojih konspiratora, njemački policijski ataše u Zagrebu, Hans Helm, također je želio saznati nešto više o raspoloženju ustaške vlade prema Židovima. Prema izvješću stanovitog obavještajca iz lipnja 1941., čini se da je Mile Budak, ministar bogoštovlja i nastave, bio puno manje radikalniji nego što se pomišlja. Budakov je kabinet opisan kao »jedino ministarstvo koje nije dotaklo pitanje Židova, masona i komunista, dok je poznata činjenica da se u ministarstvu nalazi veliki broj ovih tipova«. Njemačkom se obavještajcu nije dopadalo ni Budakovo navodno oklijevanje da potpiše rasne zakone koji su nekoliko dana bili zaključani u njegovoj ladici. Tu se vjerojatno mislilo na Zakonsku odredbu o zaštiti arijske krvi i kulture hrvatskog naroda koja je objelodanjena pod Budakovim potpisom 4. lipnja 1941. Njemačka je policija vjerovala da je skupina ustaških intelektualaca okupljena u ministarstvu bogoštovlja i nastave zastupala »jednu ideologiju, koja je oštro antira-

²⁰ HDA, MUP RH 013.0.50. Mehmed Alajbegović, Zapisnik istražnog saslušanja od 8. veljače 1947., 107.

²¹ HDA, MUP RH 013.0.65. Siegfried Kasche, Zapisnik istražnog saslušanja od 19. travnja 1947.

²² To je svjedočanstvo iznio A. Benak na suđenju S. Kascheu u Zagrebu u svibnju 1947. Benak je u svojstvu tumača prisustvovao usmenom dogovoru njemačkih predstavnika i predstavnika Ravnateljstva za javni red i sigurnost. HDA, MUP RH 301886, Dosje S. Kvaternik: Stenografski zapisnik sa glavne rasprave, 940.

sistička i koja osuđuje proganjanje Židova, štoviše potpomaže Židove«. Iznenadujuća je i ocjena njemačke obavještajne službe da je ustaška vlada u lipnju 1941. bila sastavljena »pretežno od antinjemacke« garniture koja uključuje i »židovske«, da je djelovala pod »jakim utjecajem masona i klerikalaca« te je bila »blago antikomunistička« ili barem »indiferentna« prema njima.²³

Uvjerljivost tezi da su se u provedbi »antižidovskih« zakona ustaški ministri ponašali kao podložnici Nijemaca, daje državni rizničar V. Košak. On je ustvrdio da ti zakoni »nisu bili tako dalekosežni« jer bi udarili na elementarni obiteljski identitet ustaških glavešina čije su supruge bile židovskog i polužidovskog porijekla (Pavelić, Kvaternik, Budak, Žanić, Oršanić, Perčević i dr.). Nije se radilo niti o presađivanju njemačkih odredbi, nego naprosto o ustaškom »dodvoravanju saveznicima«. Poput mnogih svojih suvremenika, Košak je vjerovao da je dosljedna primjena antižidovskih zakona u NDH, bila rezultat straha pred berlinskim pokroviteljima, stoga su se ustaški čelnici prikazivali »antisemitskijima« i od samih Nijemaca.²⁴

Upravo je taj psihološki moment pobudio neke ustaške suvremenike na drugačije razumijevanje ponašanja ustaških anticionista. U vezi s tim osobito je poučan slučaj ravnatelja za javni red i sigurnost Eugena Dide Kvaternika, koji je inače nazvan »paklenskom figurom« i zloduhom progona Židova i Srba. Trudeći se razumjeti Kvaternikovo ponašanje, neki su njegovi sudruzi zaključili da je njegovo antižidovstvo, barem djelomično, izraz osobnog kompleksa, jer je njegova majka potjecala iz židovske obitelji Frank. Način ponašanja prema ideološkim protivnicima bio je toliko neprijateljski da se pretpostavljalo kako je djelovao i »na svoju ruku mimo Pavelića«.²⁵ U verziji suvremenika E. Kvaternik je bio fanatik ustaške »revolucije« i specijalni »miljenik Pavelića«. Kao što se moglo očekivati, kada je postavljen na čelo policijske službe, on je »odmah poslušao bez ikakva odbijanja« Pavelićev nalog o provodbi antižidovskih zakona. No, ne treba pretjerivati s psihološkim momentima. Prema vlastitoj izjavi, Kvaternik je u to doba bio svjestan da će uloga šefa policije »označiti njegovu političku smrt«, ali nošen uvjerenjem da su Židovi oduvijek bili zapreka punoj afirmaciji hrvatske državnosti, bio je spreman na »žrtvu za više povijesne interese«. Poznato je kako je Pavelić primorao E. Kvaternika da potkraj 1942. odstupi s vlasti kako bi popravio sliku režima. Natjeran na progonstvo u Slovačku, bivši šef policije »bjesnio je na Pavelića« i u svojoj verziji sukoba tvrdio da je Pavelićeva politička žrtva.²⁶

Može izgledati čudno što su neki ministri, unatoč činjenici što su sjedili u vladi koja je provodila antižidovsku politiku, ipak uspjeli sačuvati nešto osobnog obzira prema Židovima. Slavko Kvaternik, pripadao je starijem naraštaju

²³ HDA, MUP RH 013.0.52, Dosje Mile Budak, Primjedbe o političkoj djelatnosti ministra prosvjete, iz arhiva Hans Helm, str. 75. i 64.

²⁴ HDA, MUP RH 013. 0. 2, Vladimir Košak, Općenito o NDH, Pokušaj skiciranja sheme kratkog historijata NDH, 266.

²⁵ HDA, MUP RH 013.0.61–63. Ante Moškov. Izvod sa saslušanja bez oznake datuma.

²⁶ HDA, MUP RH 013. 0. 56. V. Židovec, Moje sudjelovanje u političkom životu, 139.

austrougarskih časnika, te je izuzetno značajno što se zbog represije prema Židovima i Srbima produbila njegova privatna svađa sa sinom Eugenom D. Kvaternikom i ustaškim rasovima. Na pitanje svog branitelja I. Politea u kakvim je odnosima bio sa Židovima i Srbima u jugoslavenskoj monarhiji, Kvaternik je na suđenju 1947. izjavio da ga je vlastito životno iskustvo naučilo da Židovima bude »zahvalan, jer kad sam bio u internaciji 2 godine nitko se nije obazirao na mene od mojih prijatelja, nego Židovi«. Stoga bi i on mogao navesti »cijeli niz dokaza« da je za vrijeme ustaške vladavine »pomogao« pojedini Židovima i za njih »intervenirao« kod Pavelića.²⁷

Prema nekim svjedočanstvima, vojskovođa Kvaternik bio je čak »izbačen« s jedne vladine sjednice jer je podizao glas na predsjednika Zakonodavnog povjerenstva Milovana Žanića zbog rasnih zakona. Čini se da je katolički episkopat polagao svoje nade na S. Kvaternika da bi mogao zapriječiti njihovu objavu. No, kada je križevački biskup Janko Šimrak zamolio Kvaternika za intervenciju, on mu je odgovorio kako nije u poziciji da to učini jer je to »jedna koncesija koja se mora pridonijeti Nijemcima«.²⁸

Premda je njihov raspon privatnih sklonosti prema Židovima mogao biti širok, ustaški prvaci su smatrali svojom prvom dužnošću da hrvatsku državu brane svim sredstvima. Da je spremnost vlade da prema Židovima primijene i najteže mjere, proizlazila iz uvjerenja kako su odigrali negativnu ulogu u procesu integracije hrvatske nacije, vjerojatno je najiskrenije posvjedočio M. Budak. On je na suđenju u Zagrebu 1945. kazao: »Sve zakone o nearijevcima izrađivao je stručni odbor po nalogu poglavnika i mi nismo diskutirali sam zakon, ali smo o samom predmetu često razgovarali. Svi članovi vlade zauzimali su antisemitski stav. Zato nas je rukovođilo iskustvo da su Židovi u Hrvatskoj provodili uvijek protuhrvatsku politiku i podupirali takav režim«. No, taj je vladin antisemitizam bio dijelom neutraliziran, jer je među Židovima »bilo (je) mnogo iznimaka, koji su ideološki stajali na hrvatskoj liniji i tima se nastojalo pomoći«, istaknuo je Budak.²⁹

Mnogi su postavili pitanje kakva je bila Pavelićeva uloga u progonu Židova? Očito je da je Pavelić redigirao antižidovske zakone, ali to ne znači nužno da je tu akciju planirao već u emigraciji. Neki su dužnosnici, primjerice A. Moškov, potvrdili da je tada izražavao »sasvim drugačije mišljenje« o Židovima. Pritom je mislio da u to doba neprijateljstvo prema Židovima nije bilo izraženo u njegovoj idejnoj biografiji, kao što je bilo izraženo neprijateljstvo prema Srbima. Moškov je stoga predmnijevao da je Pavelićeva agresivnost 1941. bila odraz želje »da uđe što više u volju Nijemaca«. Ipak, ideja da država dođe u posjed profitabilnog židovskog imetka, kod Pavelića je oduvijek bila prisutna.³⁰

²⁷ HDA, MUP RH 301886. Dosje S. Kvaternik: Stenografski zapisnik sa glavne rasprave, 551.

²⁸ Isti izvor, Mario Maričić, izvod sa saslušanja od 16. veljače 1947., 319.

²⁹ HDA, MUP RH 013.0.52. Mile Budak, 16.

³⁰ HDA, MUP RH, 013.0. A. Moškov. Izvod iz saslušanja bez oznake nadnevka. Moškov je posegnuo za primjerom Židova Aleksandra Kleina, vlasnika konfekcijske radnje »Albeka«, koji je nabavljao sukno za ustaške uniforme. Klein je po Pavelićevu

Istovjetnu je procjenu dao i Vladimir Židovec, poslanik NDH u Bugarskoj, koji je izjavio da je Pavelić bio poglavito zaokupljen problemom Srba, dok su »Židovi vjerojatno, dodani u jeku i u onom punom razmahu Hitlerove hajke na Židove«. Židovec je naglasio da je antisemitizam kao strateški smjer NDH potpomognut uvjerenjem vlade da »kapitalistički židovski krugovi u Hrvatskoj, bar uglavnom, nisu pokazivali mnogo simpatije za borbu i ideale hrvatskog naroda«. ³¹ I vojskovođa S. Kvaternik ocijenio je da je Pavelićovo držanje prema Židovima ovisilo o mišljenju njemačkog poslanstva, i da se pri donošenju »rasnih zakona izgovarao na Nijemce«. ³²

Glede Pavelićeve odgovornosti za masovna uhićenja i logore u NDH, svjedočanstava njegovih suradnika i prijatelja zapanjujuće su podudarna. Utjelovljenje svih ekstremizama, Ljubo Miloš, posvjedočio je da su šefovi logora bili u stalnom dodiru s Pavelićem. Primjerice, Vjekoslav Luburić osobno mu je »referirao o stanju logora i Židova interniranih u logorima«. Čini se da je Luburić bio strah i trepet svima upravo zato što je »često govorio da za sve što radi, ima odobrenje s najvišeg mjesta«. ³³

No Pavelićeva odgovornost ne smije nas navesti da zaboravimo odgovornost resornih ministara koji su potpisivali zakonske odredbe protiv Židova (ministar obrta, veleobrta i trgovine, državni rizničar, ministar šumarstva i rudarstva, ministar pravosuđa i bogoštovlja i ministar unutarnjih poslova). Međutim, bilo je mnogo razloga zbog kojih su resorni ministri nisu aktivno sudjelovali u redigiranju tih zakona. Ministar Državne riznice V. Košak, koji je nadvisio većinu ustaških dužnosnika svojim poznavanjem financija i gospodarstva, nije bio pozvan da kao stručnjak sudjeluje u razradi zakona o podržavljenju židovskog imetka. Po njegovom sudu, Pavelić je konzultirao tek »politički jake« ministre poput Andrije Artukovića i Eugena Dide Kvaternika. ³⁴ Vjerojatno je preczna Košakova ocjena prema kojoj se politički stil Pavelića i njegove okoline može usporediti sa zloglasnom »talijanskom omer-tom«. ³⁵

2. Zakonske odredbe i državne institucije

Dosadašnja razmatranja pomoći će nam da shvatimo koje je ciljeve vlada htjela polučiti podržavljenjem imetka Židova. Kao što smo vidjeli, vlada je posegnula za tom mjerom da bi pohrvatila gospodarstvo NDH. Kako je kas-

nalogu putovao u Mađarsku kako bi mu izradio stolnu srebrninu. Pavelić mu je dodijelio tzv. arijsko pravo, ali je ubrzo nakon toga misteriozno nestao. Kleinov nestanak neki su dovodili u vezu s njegovom upućenošću u makinacije Mare Pavelić.

³¹ HDA, MUP RH 013.0.56. Židovec, Moje sudjelovanje u političkom životu, 138.

³² HDA, MUP RH 301886. Dosje S. Kvaternik. Stenografski zapisnik s glavne rasprave, 995.

³³ HDA, MUP RH 013.0.61–63. Ljubo Miloš, izvod iz saslušanja od 2. lipnja 1948.

³⁴ HDA, MUP RH 013.0.49, V. Košak, Izjava uz zapisnik o saslušanju 151. i 169.

³⁵ HDA, MUP RH 013.0.2, V. Košak, Općenito o NDH, nav. dj. 309.

nije kazao S. Kvaternik, smatralo se da svi Židovi pristigli u Hrvatsku »nakon 1918. kao prirepina stranog kapitala« moraju biti »podvrgnuti reviziji imetka«.³⁶

Drugim riječima, vlada je tu mjeru vidjela kao manifestaciju zaštite nacionalnog interesa u gospodarstvu koje je sada trebalo biti u rukama hrvatskih, a ne židovskih veleobrnika i trgovaca. No, planirana se preobrazba gospodarstva nije dogodila, jer su se i nakon zakonskih odredbi podržavljene pokretne otimala, nisko procijenjena poduzeća prodavala, a veleobratna poduzeća pod državnim upraviteljima države snižavala proizvodnost. Iako je bilo prijedloga da se židovski imetak podržavi uz isplatu 50 posto vrijednosti putem vezanih računa na koje bi se bivšim vlasnicima isplaćivali iznosi za mjesečno izdržavanje, stvari su krenule drugačijim tijekom. Država je u nekoliko sukcesivnih etapa stekla formalno vlasništvo nad židovskom imovinom bez nadoknade bivšim vlasnicima.

Da bi to postigla, vlada je najprije segregacijskim postupkom izdvojila židovsku imovinu kako bi stekla uvid u cjelokupni židovski imetak. Toj je svrsi poslužila *Zakonska odredba o obveznoj prijavi imetka Židova i židovskih poduzeća* od 5. lipnja 1941. Toj je odredbi bio cilj spriječiti otuđivanje židovskog imetka. Židovi su bili obvezni da u roku od 20 dana prijave svoju imovinu Ministarstvu narodnog gospodarstva, tj. njegovom uredu za obnovu privrede. Svako otuđivanje židovske imovine koje je prelazilo »redovnu kućnu potrebu« moralo je imati odobrenje ministarstva. Od Židova se tražio i popis imetka otuđen u vremenu od 10. travnja do donošenja naredbe 5. lipnja 1941. Prekršiteljima naredbe zapriječeno je zatvorom od jedne do 10 godina i oduzimanjem imetka. Židovskim poduzećem smatrala se tvrtka koja je u cijelosti ili djelomično pripadala Židovima ili tvrtka kod kojih su Židovi članovi uprave ili ravnateljstva.³⁷

Na židovski i srpski imetak protegnuta je i *Zakonska odredba o imovini osoba iseljenih s područja NDH*, donesena 7. kolovoza 1941. Prema toj je odredbi Državno ravnateljstvo za ponovu (osnovano 4. lipnja 1941.) bilo dužno odmah započeti postupak u kojem se pokretna i nepokretna imovina iseljenih osoba proglašava imovinom NDH. Nekretnine tih osoba koje su bile namijenjene poljoprivredi ustupale su se »Zavodu za kolonizaciju«, a stambene zgrade i poduzeća zemljišnoknjižnim upisom preneseni su na Državno ravnateljstvo za ponovu. Postupak je počinjao stavljanjem napuštene imovine pod »mjere osiguranja«. Ako se vlasnik imovinu po pozivu vlasti u roku od 15 dana ne bi osobno prijavio, Državno ravnateljstvo je napuštenu imovinu proglašavalo vlasništvom NDH. Prema odluci vlasti, dio imovine mogao je biti ostavljen na uživanje nužnim nasljednicima, bračnom drugu ili po zakonu uzdržavanim osobama. Protiv odluka ravnateljstva nije bilo mjesta pravnim lijekovima.³⁸

Oduzimanje imovine učestalo je kada je u listopadu 1941. poglavnik NDH obznanio *Zakonsku naredbu o podržavljenju imetka Židova i židovskih podu-*

³⁶ N. Kisić Kolanović, *Vojskovođa*, nav. dj. 204.

³⁷ *Narodne novine* br. 44 od 5. lipnja 1941.

³⁸ *Narodne novine* br. 158 od 21. listopada 1941.

zeća. Ta kratka zakonska odredba od samo pet članaka ovlastila je Državno ravnateljstvo za ponovu da u svrhu »obnove narodne privrede (...) podržavi imetak svakoga Židova kao i svako židovsko poduzeće, uz naknadu ili bez naknade, u korist Nezavisne Države Hrvatske«. Odluku o podržavljenju imetka i odluku o naknadi donosilo je Državno ravnateljstvo za ponovu po »slobodnoj prosudbi«. Odluka o podržavljenju postizala je pravomoćnost časom njezina izricanja, dakle nije bilo mjesta tužbi na redovne ili upravne sudove. Podržavljeni imetak upisivao se u zemljišne knjige na ime NDH.³⁹

Najzad je 30. listopada 1942. obznanjena *druga Zakonska odredba o podržavljenju židovske imovine*, kojom je ta imovina formalno prešla u ruke države. Kako je kazano u odredbi, »sav imetak i sva imovinska prava osoba, koje se u smislu točke 3. Zakonske odredbe o rasnoj pripadnosti od 30. travnja 1941. smatraju Židovima, kao i sve zaostavštine takvih osoba, umrlih poslije 10. veljače 1941. (...) postaju vlasništvo NDH od 10. veljače 1941.«⁴⁰

Uz to, tom se odredbom pokušalo stati na kraj pljačkama podržavljene imovine. Vlada je to učinila tako što je dala mogućnost svim osobama koje su bile u nezakonitom posjedu podržavljenih nekretnina da taj imetak vrate državi bez pravnih posljedica. Sve osobe koje su nezakonito došle u posjed podržavljene imovinu pozvane su da do kraja studenoga 1942. vrate imovinu, bez kažnjavanja. Ministarstvo državne riznice izdalo je striktno upute nadležnim organima prema kojima je »svatko, tko drži makar i jednu iglu, koja je prije bila vlasništvo Židova, a on ju nije na zakonit način stekao« morao biti pozvan na krivičnu odgovornost i izveden pred pokretni prijevremeni sud. Odredba se odnosila i na Židove koji su bili dužni predati državi dragocjenosti ili »sve ono što je vrijednije i što ne služi za skromne potrebe života«, a to nisu učinili.⁴¹

Ministarstvo državne riznice ocijenilo je da je drugom zakonskom odredbom o podržavljenju židovskog imetka od 30. listopada izvršen temeljni preokret. Naime, smatralo se da više »nema židovske imovine uobće«, izuzmu li se Židovi kojima je odredbom poglavnika priznato arijsko pravo. Ovakva se formulacija smatrala jamstvom da će pljačke i prikrivanja podržavljene imovine biti smanjene. Ministarstvo je u provedbenom aktu uputilo sve ustanove da nezakonito posjedovanje podržavljene imovine proglašavaju krivičnim djelom protiv NDH. Drugim riječima, kod prosuđivanja krivične odgovornosti činjenica da je opljačkana podržavljena imovina uzima se kao »otežavajuća okolnost«. U pogledu nekretnina ministarstvo je odredilo da se »Židove koji su uživali u naravi svoje nekretnine, mora ostaviti i nadalje na njima, ali na način da se njihove potrebe svedu u primjerene granice«. Odluku o boravku i nadzoru nad Židovima povjerene su Ministarstvu unutarnjih poslova. Već je rečeno da je svim osobama koje su nezakonito došle u posjed podržavljenih nekretnina, kao i Židovima koji su prikrili svoju imovinu, dan rok da je prijavu i vrate bez krivičnog gonjenja.⁴²

³⁹ *Narodne novine* br. 149 od 10. listopada 1941.

⁴⁰ *Narodne novine* br. 246 od 30. listopada 1942.

⁴¹ HDA, HDS, Spis Ministarstva državne riznice, Odjel za državnu imovinu, navjeru i dugove. Ured za podržavljeni imetak, br. T 2083/1942.

⁴² Isti izvor.

Najzad je u siječnju 1942. objavljena nova reorganizacija *objavom Zakonske odredbe o nadležnosti za rješavanje židovskih pitanja*. Prema toj odredbi nadležnost za Židove »kao takove« prenesena je Ministarstvu unutarnjih poslova. Rasno političko povjerenstvo iz travnja 1941., bilo je raspušteno.⁴³ Budući da je Ministarstvo unutarnjih poslova dobilo veći manevarski prostor za utjecaj na rješenje imovinsko-pravnih pitanja Židova, dolazilo je do kolizije odluka državne riznice i redarstvene službe. Taj je nesklad išao dotle da je redarstvena služba u želji da se »riješi Židova« izdavala propusnice za iseljenje ili uhićivala pojedine židovske stručnjake dok je služba za podržavljenju imovinu istu tu osobu nastojala zadržati u upravi podržavljenih poduzeća, dakako u interesu proizvodnje.

Vratimo se sada državnim službama koje su se praktično bavile podržavljenjem židovskog imetka. Potrebno je reći da su tijekom 1941. te službe bile improvizirane i u neprestanim promjenama. Najprije recimo da je 24. lipnja 1941. osnovano Državno ravnateljstvo za ponovu s djelokrugom poslova useljavanja i iseljavanja pučanstva, te preuzimanja, prodaje i upravljanja posjeda i dobara iseljenih osoba.⁴⁴ Ravnateljstvo je djelovalo pod nadzorom vlade, a protiv njegovih odluka bila je dopuštena žalba Predsjedništvu vlade.⁴⁵ Dana 1. srpnja 1941. osnovano je Državno ravnateljstvo za gospodarsku ponovu koje je preuzelo poslove gospodarske obnove. Tada je prodaja židovskog imetka, nadasve veleobrtnih poduzeća, prenesena u isključivu nadležnost tog ravnateljstva.⁴⁶

Valja reći da je uz »Ponovu« još jedna institucija imala značajne ovlasti u upravljanju podržavljenom imovinom. To je Državno gospodarsko povjerenstvo (DGP), čiji je rad obilježen osobnim potezima S. Kvaternika. On je odlučio da se podržavljena obrtna poduzeća prepuste zadruzi »Hrvatski radiša«. Prema riječima ravnatelja Ureda za podržavljeni imetak A. Barića, ured je bio »prisiljen raditi« po tim direktivama. Da je Kvaternik imao slobodne ruke nad podržavljenim obrtnim poduzećima, govori i njegov nalog upućen »Ponovi« u kolovozu 1941. koji je glasio: »Obavješćujem ravnateljstvo, da se ni jedna odluka, koja je izdana na temelju zakonske odredbe o imovini osoba, koja su napustile područje NDH, ne smije donijeti bez moje suglasnosti.«⁴⁷ Kao što je smatrao ministar Državne riznice V. Košak, DGP je bio neka vrsta »ekonomskog komiteta ministara« koji su odlučivali o gospodarskim pitanjima i bavili se podržavljenom imovinom više od same vlade. Čini se da se Pavelić suglasio s ovlastima DGP, samo zato što su »ministri time bili kompenzirani za sjednice vlade, koje je Pavelić vrlo nerado sazivao.«⁴⁸

⁴³ *Narodne novine* br. 15 od 19. siječnja 1942.

⁴⁴ *Narodne novine* br. 58 od 24. lipnja 1941.

⁴⁵ *Narodne novine* br. 60. od 26. lipnja 1941.

⁴⁶ *Narodne novine* br. 70. od 8. srpnja 1941.

⁴⁷ HDA, HDS br. 1731. Izvješće Ureda za podržavljeni imetak. Stanje podržavljenih imovina 15. rujna 1943.

⁴⁸ HDA, MUP RH 013.0.49. V. Košak, Moja djelatnost dok sam bio ministar financija, 179.

Budući da su 1941. paralelno djelovali Državno ravnateljstvo za ponovu nadležno za imovinu iseljenog »stranog življa« iz NDH i Državno ravnateljstvo za gospodarsku ponovu nadležno za podržavljeni imetak Židova, odlučeno je da se poslovi podržavljenja centraliziraju u jednoj ustanovi. Tako su 15. rujna 1941. oba ravnateljstva spojena u jedinstvenu ustanovu pod nazivom Državno ravnateljstvo za ponovu.⁴⁹ U siječnju 1942. poslove podržavljenja preuzima Državna riznica, koja u tu svrhu osniva Ured za podržavljeni imetak.⁵⁰ Može se smatrati da je tada uneseno više nadzora nad podržavljenom imovinom. Ministarstvo državne riznice apsorbiralo je kontrolu povjerenika i pokrenuto je nekoliko istraga, koje su rezultirale izvođenjem pred sud počinitelja malverzacija, primjerice u podržavljenom poduzeću »Union« koje su bile povezane s isporukama Ministarstvu domobranstva.⁵¹

Postoji, naposljetku, i Hrvatski državni sabor koji u prikazu podržavljenja židovskog imetka zaslužuje svoje mjesto jer su u njemu javljaju stanoviti oblici opozicije. Sazvan u vlastitoj verziji Pavelića u veljači 1942., HDS nije zadobio zakonodavne prerogative koje idu redovnom parlamentu. Nema sumnje da su zastupnici u podržavljenju židovskog imetka vidjeli poticaj za uzdizanje i razvoj hrvatskih veletrgovaca i obrtnika. Ipak, značajno je istaknuti da se sabor i vlada nisu slagali oko forme podržavljenja. Naime, saborski Odbor za rizničarske poslove predložio je Paveliću svoj nacrt *Zakona o oduzimanju imovine Židova i drugih protudržavnih osoba*. Najvažnije je istaknuti da saborski nacrt ne diskriminira osobe po rasnoj pripadnosti, nego je zamišljen kao oduzimanje imetka onim fizičkim osobama, dakle »državljanima i pripadnicima NDH« koji rade protiv interesa NDH. Iz toga možemo zaključiti da je prijedlog HDS-a smjerao podržavljenju imetka koje bi se temeljilo na kažnjivom djelu, dakle riječ je o konfiskaciji. Tako se u nacrtu zakona kaže da se »državljanima i pripadnicima NDH i onima, za koje se znade, da rade protiv sigurnosti o obstanku države, nadalje osobama, koje su pobjegle iz područja NDH kao i onima, koje su se ogriješile o čast i probitke naroda i NDH i konačno onima, koje su netragom nestale, oduzima se državljanstvo i pripadništvo, te sva njihova pokretna i nepokretna imovina na korist NDH«. No, i ovaj se nacrt može smatrati nepotpunim jer je za pravovaljanu konfiskaciju potrebno da se kažnjivo djelo mora utvrditi u pravomoćnoj sudskoj presudi, što ovaj nacrt nije predviđao.⁵²

Žučne diskusije koje su se o podržavljenom imetku vodile u saborskom Odboru za rizničarske poslove pokazuju da ta skupina zastupnika doduše nije postala politički važna, ali je stvorila neku vrstu opozicije prema ministrima.⁵³

⁴⁹ *Narodne novine* br. 128. od 16. rujna 1941.

⁵⁰ *Narodne novine* br. 214 od 31. prosinca 1941.

⁵¹ HDA, MUP RH 013.0.49. V. Košak, Izjava uz zapisnik o saslušanju, 170.–171.

⁵² HDA, HDS, br. 174/1942: Izvještaj odbora za rizničarske poslove HDS upućen Poglavniku NDH 2. prosinca 1942.

⁵³ Predsjednik rizničarskog odbora HDS-a Fran Milobar bio je redoviti profesor na Pravnom fakultetu u Zagrebu. Članovi odbora su bili: Adamaga Mešić, Janko Tortić, Ivan Čelan, Ivo Pregrad, Daniel Kralović, Spasoje Prce, Mato Goreta, Valentin Česarec, Gavran Kapetanović Ismet, Djuka Kemfelja, Ante Budimirović i Stjepan Tonković.

Zastupnici su bili rastrgani između stvarnosti koja se pretvarala u pljačku bez presedana i iluzije da će se podržavljenjem obnoviti nacionalno gospodarstvo. Predsjednik rizničarskog odbora Fran Milobar, zanimanjem pravnik i ekonomist, na jednoj je sjednici u srpnju 1942. kategorički izjavio: »Mi smo gospodo toga nazora da se ovakve gramžljivosti niti u revoluciji ne mogu oprostiti.«⁵⁴ Njegov primjer slijedio je i predsjednik saborskog odbora za pravosuđe i bogoštovlje Mirko Košutić, koji je kritizirao primitivnu samovolju koja sroza vrednosti zakona u državi ovim riječima: »Poznato je da mnogi ministar misli da je diktator i da može raditi unutar svog područja što hoće (...) to je jedan đumbus, kaos i ne može tako dalje u zakonodavstvu ići jer inače rušimo pravni poredak (...). Treba da razmišljamo, da li da se ovakva inflacionistička zakonodavna politika i dalje provodi.«⁵⁵

U izvješćima saborskog Odbora za rizničarske poslove prilično je lako vidjeti da je došlo do napetosti između saborskih zastupnika i samog Pavelića. Odbor je imao svoju bazu u tradicionalnoj hrvatskoj državnoj instituciji, vjerujući da je s tog mjesta lakše spriječiti pljačku podržavljene imovine. No, kasnije ćemo imati priliku pokazati da se ta procjena pokazala preoptimističnom. Odbor za rizničarske poslove uputio je u lipnju 1941. svoju delegaciju Paveliću da mu skrene pažnju na korupciju i samovolju. Delegacija se pozvala na njegov govor sveučilištarcima u kojem je kazao da »oni nisu tražili da se njihov patriotizam plati židovskim trgovinama i perzijskim ćilimima.«⁵⁶ Pavelić je verbalno podržao rad rizničarskog odbora, nekoliko je puta osobno prisustvovao njegovim sjednicama, ali nije bio pripravan na polemike o nastalim problemima. Ipak, jasno se odredio prema zloupotrebama kada je kazao da njegova rodoljubna elita iz prve emigracije ima čiste ruke u državnim poslovima. Pavelić je u osvrtnu na otimanje podržavljene imovine kazao zastupniku, bivšem HSS-ovcu Nikoli Hundriću, da u zemlji nije našao prave suradnike, nego »ovaj ološ, koji ste vi istjerali iz seljačke stranke, računčije, koji su pošli u ustaški pokret i tu su okaljali svijetli okvir ustaštva, nas koji smo došli izvana.«⁵⁷

Iako se podržavljenje židovske imovine teško može opisati kao ustaška djelatnost bez organizacijskog plana, naglo kretanje događaja u tom smjeru izazvalo je strahovito nesnalaženje upravnih službi koje nisu bile ekipirane stručnim procjeniteljima i upraviteljima podržavljenih poduzeća. Ured za obnovu privrede morao je, primjerice, tijekom svibnja i lipnja samo u Zagrebu postaviti 800 upravitelja židovskih poduzeća. Ured je bio preslab da se othrvu političkim pritiscima pa je za povjerenike često postavljao nestručne ljude s političkom preporukom. Posljedica te prakse bila je izmicanje kontrole

⁵⁴ HDA, HDS, Odbor za rizničarske poslove. Zapisnik sjednice od 16. srpnja 1942.

⁵⁵ HDA, HDS, Odbor za pravosudne i bogoštovne poslove. Zapisnik sastanka od 14. rujna 1942.

⁵⁶ HDA, HDS, Odbor za narodno gospodarstvo i promet. Zapisnik sastanka od 12. listopada 1942.

⁵⁷ HDA, HDS, Odbor za narodno gospodarstvo i promet. Zapisnik sastanka od 17. lipnja 1942.

nad podržavljenom imovinom. U jednoj tajnoj okružnici Državnog ravnateljstva za gospodarsku ponovu iz rujna 1942. tvrdi se da u svim krajevima podržavljenom imovinom upravljaju neovlašteni »povjerenici«. Tu je grešku pokušao popraviti S. Kvaternik, koji je naredio svim gradskim i kotarskim poglavarstvima da se nezakonito postavljeni upravitelji uhite i predaju redovnim, a u slučajevima »teške pljačke« i prijekim sudovima. Istodobno, Ministarstvo domobranstva i Ustaška nadzorna služba naredili su svim vojnim zapovjednicima da »ne smiju otvarati zapečaćena poduzeća«.⁵⁸

Prilično je točno kazano da su najelementarnije pogreške u upravi »podržavljenja« bile posljedica nepreciznih zakonskih odredbi, nedostatka stručnih procjenitelja, upravitelja i skladišnog prostora. Svi se izvori općenito slažu da su opseg pljačke i množina političkih pritisaka na državne činovnike iznenadili vladu, Sabor pa čak i članove Glavnog ustaškog stana. Prema opasci ravnatelja za podržavljeni imetak, među visokim je dužnosnicima vladala sveopća indignacija zbog otimanja podržavljene imovine, svi su se »zgražali, osuđivali«, ali nitko se nije uhvatio u koštac s problemima. Predsjedništvo vlade pokazalo je službenu volju da suzbije pljačke tako što je Uredu za podržavljeni imetak predložilo da provede reviziju prodaja u kojima je niskom procjenom poduzeća država oštećena.⁵⁹

Državni rizničar V. Košak zatražio je u travnju 1942. od Pavelića da upravu nad podržavljenom imovinom prenese u isključivu nadležnost Državne riznice. Procijenivši da nema dovoljno političkog autoriteta među ustašama, Košak je uputio otvoren zahtjev saborskim zastupnicima da ga podrže u razotkrivanju malverzacija. Htijući ostati podalje od ustaških radikala, Košak je rekao: »Gospodo, ja ću vam biti zahvalan za svaki slučaj, kojeg ćete mi iznesti (...) Vaša potpora bit će mi naročito važna zato, što će mi dati moralnu snagu, da se u mnogim slučajevima bude moglo protiv krivaca postupiti. Meni će biti lakše, ako ću moći tražiti progon na temelju zahtjeva saborskog odbora (...). Ja bih mogao istresti iz rukava jedan cijeli niz ljudi, koji operiraju kao ustaše i zaslužni političari ili koje se skrivaju iza kulisa«. Košak je smatrao da država tim »strahovitim slučajevima« pljačke nije samo materijalno oštećena, nego je njome stvoren takav »moralni gubitak« da ga vlada više »nije mogla prigristi«.⁶⁰

Iz dokumenata je vidljivo da je nemoć Ureda za podržavljeni imetak dobrim dijelom proizlazila iz činjenice da su u malverzacije bili upleteni ljudi iz vlasti, čak i kotarski predstojnici. Ravnatelj Ureda A. Barić jednom je prilikom rekao: »Moji su organi loše prolazili i bili često bacani iz stanova van. Moj ured to ne može sam provoditi i mislim da bi tu intervencija Hrvatskog državnog sabora dobro došla«.⁶¹ On je u travnju 1942. potvrdio da je najviše oteto pokretne židovske imovine. Primjerice, samo tepisi oduzeti Židovima vrijedili su milijardu kuna, dok je država ubrala samo 50 posto tog

⁵⁸ HDA, HDS, T 196/1941: Državno ravnateljstvo za gospodarsku ponovu.

⁵⁹ Isti izvor.

⁶⁰ HDA, HDS, br. 174/1942. od 2. prosinca 1942: Odbor za rizničarske poslove. Izvještaj za HDS i Poglavniku NDH.

⁶¹ Isti izvor.

iznosa. U privatnim džepovima završile su velike količine zlata i srebra. Točna evidencija podržavljenih nekretnina onemogućena je činjenicom da su zapljenu dragocjenosti provodili razni organi. Osim ustaškog redarstva, čak su i zapovjednici logora Jasenovac »odvodili Židove na svoju ruku«, a ključevi njihovih kuća i stanova predavani su gradskim poglavarstvima tek pošto bi njihovi domovi bili opljačkani.⁶²

Ni vojskovođa S. Kvaternik na suđenju 1947. nije prešutio činjenicu da su svi članovi vlade »dobili na upotrebu židovske vile i stanove u Tuškancu«, pa se i on uselio u namještenu vilu nepoznatog Židova koji je bio »prisilno iseljen«.⁶³ Stoga je svjedočanstvo ministra Državne riznice V. Košaka u istrazi 1946. moglo završiti u tipičnom paradoksu. On je izjavio da je pljačka židovske imovine »najgolemijih razmjera« dolazila »sa strane mnogih ustaških, političkih i policijskih funkcionera«. On je prilično točno procijenio da je država »arizacijom privrede« kanila stvoriti novi tip hrvatskog gospodarstvenika, a postigla je to da se nekolicina »preko noći obogatila ne poznavajući drugih trgovačkih metoda osim šverca i crne burze«.⁶⁴

3. Podržavljeni imetak

Ostaje pitanje koliko je židovskog imetka podržavljeno i kolika je nepravda time počinjena vlasnicima. U fond podržavljene imovine slijevao se imetak Židova i imetak »odbjeglih i iseljenih pravoslavaca«. Pod podržavljenim imetkom podrazumijevale se pokretnine, dragocjenosti, nekretnine, veleobrtna poduzeća, trgovačka poduzeća, obrtna poduzeća i vrijednosni papiri (dionice, obveznice, zadužnice, srećke, police osiguranja i uložne knjižice).

Prema procjeni ministra Državne riznice Košaka, država je mogla doći u posjed židovskog imetka vrijednog pet do šest milijardi dinara (predratnih), koji se sastojao uglavnom od nekretnina i trgovačkih radnji. Dragocjenosti je moglo biti podržavljeno u vrijednosti tri do četiri milijuna, a ostalih pokretnina u vrijednosti pet do šest milijuna. Prema Košaku, ukupna vrijednost podržavljenog imetka kretala se od 13 do 16 milijuna predratnih dinara.⁶⁵

Glavnina podataka kojima raspolažemo potječe iz Ureda za podržavljeni imetak Državne riznice. Analiza tih vrela omogućuje nam predodžbu o vrijednosti podržavljenog imetka Židova, doduše nepreciznu, jer je Ured vodio jedinstvenu bilancu za imetak Židova i imetak iseljenih i odbjeglih Srba. Očito je vrijednosti vidljiv je kod podržavljenih nekretnina, a bio je 70,49 posto udjela židovske imovine i 29,51 posto udjela imovine iseljenih i odbjeglih osoba.⁶⁶ Pretpostavljamo da je udio židovske imovine bio još veći kod podržavljenog veleobrti i obrta.

⁶² HDA, HDS, Odbor za narodno gospodarstvo i promet. Zapisnik sastanka od 12. listopada 1942.

⁶³ HDA, MUP RH 013.0. ... S. Kvaternik. Zapisnik saslušanja od 6. ožujka 1947.

⁶⁴ HDA, MUP RH 013.0.2. V. Košak, Općenito o NDH, nav. dj. 351.

⁶⁵ HDA, MUP RH, 013.0.42. V. Košak. Zapisnik saslušanja od 17. lipnja 1946., 45.

⁶⁶ Prema podacima Ureda za podržavljeni imetak ukupna vrijednost podržavljenih nekretnina iznosila je 173,039.734. 73 kn. Od toga je bilo 121,963.797.96 kn

Tri vrste podržavljene židovske imovine zaslužuju da budu pobliže razmatrane: pokretnine, nekretnine i vrijednosnice.

3.1. Pokretnine

Smatra se da je upravo najviše podržavljenih pokretnina dospjelo u privatne džepove, jer vlast nije bila u stanju spriječiti zloupotrebe. Prema ocjeni Ureda za podržavljeni imetak, »vrijednost židovskih nekretnina cijenila se na neprispodobivo veće svote« od svote koja se slila u državnu blagajnu. Izvori navode da je tome moglo biti nekoliko razloga. Izravnim nalogom Ravnateljstva za ponovu prodaja podržavljenih pokretnina raznim »zaslužnim i siromašnim ustašama« obavljena je za trećinu cijene. Članovi Poglavnike tjelesne bojne, primjerice, kupovali su oduzete pokretnine uz 50 posto popusta. Veće količine srebra predane su Županstvu pri Poglavniku za potrebe vrhovništva i izradu odlikovanja. Ostalo srebro i druge dragocjenosti nisu prodavani nego su pohranjeni u trezorima Hrvatske državne banke. Stanovit broj umjetnina preuzeo je državni muzej, knjige Sveučilišna knjižnica, a više klavira ustupljeno je Glazbenom zavodu. Odjeća i obuća dospijevala je do hrvatskih oružanih snaga, bolnica, Crvenog križa i Ministarstva skrbi. Unatoč tome, mnogo je pokretnina iz skladišta pokradeno ili prodano u besćenje. Stanovitu količinu pokretnina uzela je njemačka vojska, a dio je darovan ili prodan državnim ustanovama koje nikad nisu isplatile prodajnu cijenu. Općenito uzevši, teško je doći do preciznih podataka o vrijednosti podržavljenih židovskih pokretnina. Prema proračunu Ureda za podržavljeni imetak Državne riznice, do 15. rujna 1943. za prodane židovske pokretnine država je ostvarila 121.968.797,96 kuna. Za pokretnine iseljenih osoba država je ostvarila vrijednost od 51.080.936,77 kuna. Dakle, ukupno 173.039.734,73 kuna.⁶⁷

Fenomen pljačke podržavljene židovske imovine bio je svojstven čitavom području NDH. Tako je pronevjera dužnosnika »Ponove« u Bugojnu postala predmetom istrage saborskog odbora za rizničarske poslove. Afera je izbila kada se ustanovilo da židovske dragocjenosti, radilo se o 19,5 kg zlata, nisu izručene Uredu za podržavljeni imetak u Zagrebu. Odbor za rizničarske poslove proveo je istragu u svibnju 1942. kojom je ustanovio da su dužnosnici bugojanske »Ponove« počinili krađu podržavljenog imetka Židova i iseljenih pravoslavaca. Tajnik Stola sedmorice predložio je Državnom tužiteljstvu da protiv počinitelja podigne kaznenu prijavu. No, po nalogu ministra unutarnjih poslova, bugojanski su uhićenici u međuvremenu oslobođeni. Taj je postupak Ministarstva natjerao neke zastupnike da konstatiraju kako se obezvrjeđuje institucija Hrvatskog državnog sabora. Predsjednik odbora za rizničarske poslove F. Milobar jasno je ukazao da je istraga bugojanske pljačke dokaz da se »netko podsmjehiva« radu sabora.⁶⁸

vrijednosti židovske imovine i 51.080.936,77 kn vrijednosti imovine iseljenih osoba. Usp. HDA, HDS br. 1731. Izvješće Ureda za podržavljeni imetak. Stanje podržavljene imovine 15. rujna 1943.

⁶⁷ Isti dok.

⁶⁸ Predsjednik odbora za rizničarske poslove F. Milobar tim je povodom gorko konstatirao: »Izgleda da nas se izvrgava nekom smijehu«. HDA, HDS, Odbor za rizničarske poslove. Zapisnik sjednice od 8. srpnja 1942.

Slične zloupotrebe dogodile su se i u velikoj župi Lašva-Glaž, gdje je u besecjenje prodana podržavljena imovina Židova i pravoslavaca. Primjerice, za vrijednost nepokretne židovske imovine u Zavidovićima država je postigla utržak od 400.000 kuna, iako je židovska imovina procijenjena na 15 do 20 milijuna kuna. Ured za podržavljeni imetak zaključio je da je ta razlika završila u »privatnim džepovima«.⁶⁹

Kako se pokazalo, izvidi saborskog Odbora za rizničarske poslove postali su neugodni vrhu vlasti, koji nije mogao dopustiti da se Sabor nametne kao neka zasebna politička snaga. Stoga je u lipnju 1942. izravnim nalogom Državnog gospodarskog povjerenstva zastupnicima zabranjeno da provode parlamentarne istrage. Kako je to u pismenom nalogu Predsjedništvu HDS obrazložio S. Kvaternik, izvršna vlast »pridržana je vrhovnim organizmima ministarstva«, a Saboru »nigdje nije dana izvršna vlast«. U skladu s time, saborski odbori ne mogu provoditi »nikakve istrage niti izdavati bilo kakve odredbe«. Odbor za rizničarske poslove odgovorio je u srpnju 1942. Državnom gospodarskom povjerenstvu da preokreće saborske prerogative jer »parlament ne odgovara nikomu osim narodu, a parlamentu svi osim glavaru države«. Zastupnici su jasno kazali da nikome ne mogu dopustiti da »pravi ruglo« od hrvatskog parlamenta.⁷⁰

3.2. Zemljišni posjedi

Tijekom kolovoza i rujna 1941. uprava svih podržavljenih nekretnina Židova i iseljenih osoba predana je gradskim poglavarstvima i kotarskim oblastima, a potom pokrajinskim uredima Ministarstva državne riznice. Prema izvorima Ureda za podržavljeni imetak, do listopada 1942. podržavljene su 483 poljodjelske nekretnine s ukupnom površinom od 8978 jutara.⁷¹ Ured za podržavljeni imetak predao je u veljači 1942. Glavnom ravnateljstvu za seljačko gospodarstvo 35 posjeda čiji su vlasnici bili Židovi ili izbjegli pravoslavci. Odnosi između Ureda za podržavljeni imetak i Glavnog ravnateljstva za seljačko gospodarstvo postali su veoma zategnuti, a u međuvremenu je Ured za podržavljeni imetak potpuno izgubio kontrolu nad podržavljenim poljodjelskim nekretninama.

Kako se pokazalo, prodaja židovskih nekretnina uslijedila je prije nego je država nad njima formalno stekla pravo vlasništva. Uzastopne informacije da se podržavljene poljodjelske nekretnine prodaju u besecjenje nagnale su saborski Odbor za rizničarske poslove da preispita prodaju nekih židovskih posjeda. Tako je svibnju 1942. pokrenuta istraga o prodaji imanja Žlebina pusta pokraj Virovitice, koje je bilo vlasništvo Židova Đure Šterna. Nakon podržavljenja imanje je prodano stanovitom trgovcu V. Ferenčiću, za kojeg je kazano da predstavlja »najeklatantniji primjer nastaje«, što je slikovit naziv za

⁶⁹ HDA, HDS, Odbor za rizničarske poslove. Zapisnik sjednice od 22. lipnja 1942.

⁷⁰ HDA, HDS, Odbor za rizničarske poslove, br. 41/42.

⁷¹ HDA, HDS br. 1731/42.

⁷² HDA, Spisi ureda HDS, Izvešće izaslanstva rizničkog odbora o prodaji imanja Žlebina pusta kraj Virovitice, V. Ferenčiću.

ljude koji su zbog materijalnih probitaka pristupili ustaškom pokretu nakon 1941. Na temelju podataka da je imanje Žlebina vrijedno više od deset milijuna kuna, procijenjeno na 1.200.000 kuna, a prodano za samo 800.000 kuna, saborski je Odbor za rizničarske poslove konstatirao da se postupilo na »zločinački« način. Uz to, utvrđeno oduzete dragocjenosti obitelji Štern nisu dospjele u Državnu riznicu, nego u privatne džepove. Vjerojatno je za vrh vlasti najneočekivaniji rezultat te parlamentarne istrage bio zaključak da je »arizacija židovske imovine« postala ne samo gospodarski, nego politički i »čudoredni« problem broj jedan ustaške države. Potom je Odbor za rizničarske poslove predložio da se ugovor o prodaji Žlebina puste poništi kako zbog strahovito niske procjene, tako i zbog činjenice da je zemlja došla u ruke trgovačkom mešetaru koji imanje neće obrađivati, nego će njime dalje špekulirati na tržištu.⁷³ Činilo se da je istraga bila uspješna, nadležne ustanove ugovor su doista poništile, imanje je iznova procijenjeno na deset milijuna kuna, Ferencić je bio uhićen (pa ubrzo oslobođen), a vlasnik Đ. Štern pušten iz logora. Ohrabren tim slučajem, saborski Odbor za rizničarske poslove u svibnju 1942. obratio se javnosti i poreznim obveznicima za podršku u otkrivanju pljačkanja podržavljene imovine. Odbor je u objavi otvoreno izjavio da se »kod zapljene i raspolaganja s zaplijenjenim dobrima nije mislio niti na državu niti na narod«.⁷⁴

3.3. Zgrade

Teško je precizirati vrijednost podržavljenih stambenih zgrada, no sigurno znamo da se njihov broj ujesen 1941. popeo na 4875. Zgrade su ispočetka bile ustupane državnim ustanovama, da bi ih ujesen 1942. vlada počela prodavati na slobodnom tržištu. No, ta je prodaja u lipnju 1943. obustavljena zbog nepovoljnih uvjeta na tržištu. Država je u to vrijeme bila u posjedu 283 podržavljene zgrade koje su vrijedile oko 1.553.000.000 kuna. Uz to, u samom je Zagrebu podržavljeno 1.200 zgrada, od koji je najmanje 80 bilo vrednijih od tri milijuna kuna. Zadrugi »Hrvatskog radiše« i »Savezu napretkovih zadruga« ustupljeno je 759 nekretnina Židova i 68 nekretnina Srba. Ukratko, prema podacima Ureda za podržavljeni imetak, država je do rujna 1943. podržavljenjem stekla u zgradama vrijednost od 4.371.219.805 kuna. Valja naglasiti da u tu vrijednost nisu uključene zgrade prodane ili darovane državnim ustanovama u Zagrebu. Prema izvješću Državne riznice, židovske su bogomolje dane Hrvatskom radničkom savezu u 99-godišnji zakup uz simboličnu najamninu od jedne kune.⁷⁴

3.4. Trgovačka i obrtnička poduzeća

Podržavljenje židovskih trgovačkih, obrtničkih i veleobrtničkih poduzeća tumačilo se kao korak prema promjeni nacionalne strukture sitnog vlasništva, a ustaški propagandisti rado su govorili o punoj afirmaciji »sposobnih stručnjaka Hrvata«, misleći pritom na domaće obrtnike. No, događaji nam

⁷³ HDA, HDS, Odbor za rizničarske poslove. Objava odbora od 15. svibnja 1942.

⁷⁴ Isti izvor.

pružaju obilje dokaza da je došlo do bezočnog otimanja jer su podržavljena židovska poduzeća s velikim zalihama robe i sirovina uz niske cijene naprosto »rasprodana«. Uskoro je i Uredu za podržavljeni imetak postalo jasno da novi vlasnici »nisu poduzeća ni povećali ni poboljšali (...) jer nisu sposobni da nešto novoga i korisnog provedu«. Štoviše, robu su prodavali na crnoj burzi ili su na druge nezakonite načine stjecali dobit, primjerice podižući cijene živežnim namirnicama i drugoj robi.

Državno ravnateljstvo za ponovu prodalo je do rujna 1943. godine 169 trgovačkih i obrtničkih poduzeća i realizirao vrijednost od 229.673.547,10 kuna. Pri potpisu ugovora kupci su platili 1.607.589,73 kune ili 30 posto čiste kupovine. Najviše trgovačkih i obrtničkih poduzeća prodan je preko gospodarskih zadruga. Naime, Državna riznica sklopila je 9. siječnja 1942. ugovor sa zadrugom za štednju, kredit i osiguranje »Hrvatski radiša« u Zagrebu i Savezom zadruga za osiguranje, štednju i privredu »Napredak« iz Sarajeva. Prema tom ugovoru zadrugama je povjerena procjena i prodaja trgovačkih i obrtničkih poduzeća, s jedinom obavezom da se poduzeće ne može prodati ispod 80 posto procijenjene vrijednosti. Uz to, kupac je morao ispunjavati propise obrtnog zakona u pogledu stručne osposobljenosti za vođenje poduzeća. Predviđena je obročna otplata nekretnina u roku od 10 godina.⁷⁵

Prema ocjeni Ureda za podržavljeni imetak, ugovori sa zadrugama bili su »velike pogreške sa dalekosežnim štetnim posljedicama za narodni novac i zamišljeni gospodarski sistem«. ⁷⁶ Naime, zadrugama je prepuštena procjena i prodaja poduzeća na »trgovačkoj osnovici«, ali tako se nije postupilo pa je i ta imovina prodavana ispod cijene pod raznim političkim pritiscima. Zadrugi »Hrvatski radiša« predano je 936 židovskih poduzeća i 237 poduzeća čiji su vlasnici napustili NDH. Zadruga je prodala 883 poduzeća i polučila cijenu od 699.717.937,92 kune. Pri potpisu ugovora kupci su platili gotovinom 251.627.161,41 kuna ili 41,03 posto.

Savezu Napretkovih zadruga predano je 1589 židovskih poduzeća i 424 poduzeća iseljenih osoba. Prema nepotpunim podacima za prodaju je postignuta cijena od 599.062.385,44 kune. Kupci su u gotovini platili 177.289.660,25 kuna ili 35,74 posto. Ravnatelj ureda za podržavljeni imetak Ante Barić izjavio je da je njegov ured izgubio svaku kontrolu nad podržavljenom imovinom koja je ustupljena zadrugama. Procijenio je da se prodaja nije obavljala na tržišnoj osnovi, primjerice prvi obrok novca za kupljeno poduzeće bio je »minimalan« i iznosio je tek 10 posto kupoprodajne cijene. To se moglo očekivati jer u NDH i nije bilo financijskih magnata koji bi uz visoke prijenosne takse mogli isplatiti punu cijenu podržavljenih poduzeća. Barić je procijenio da se novi sloj hrvatskih bogataša raspolaže kapitalom između 800.000 i milijun kuna.⁷⁷

⁷⁵ HDA, HDS, Odbor za narodno gospodarstvo. Ugovor o preuzimanju i prodaji obrtnih i trgovačkih poduzeća (Kut. 25).

⁷⁶ Isti izvor.

⁷⁷ HDA, HDA, HDS br. 1731. Izvješće Ureda za podržavljeni imetak. Stanje podržavljene imovine 15. rujna 1943., 116.–121.

Bilo kako bilo, potkraj 1942. iznesen je čitav niz prigovora na poslovanje »Hrvatskog radiše« i »Napretka«. Ured za podržavljeni imetak potvrdio je da su se u Banjaluci dogodile najgore zloupotrebe jer je nezakonito prodano 25 židovskih poduzeća i 31 poduzeće u vlasništvu pravoslavaca. Uza sve to, u Napretkovim zadrugama pojavilo se hrvatsko-muslimansko suparništvo. Stoga je saborski Odbor za rizničarske poslove predložio da se provede stroga kontrola poslovanja zadruga. Taj je prijedlog bio zakasnio, jer je primjerice u Zagrebu ostalo neprodanih tek 20 do 30 trgovačkih radnji.⁷⁸

3.5. Veleobrotna poduzeća

Prema ocjeni Ureda za podržavljeni imetak, podržavljena veleobrotna poduzeća prodana su po mnogo realnijim procjenama, pa nije dolazilo do otvorenog grabeža. Sasvim je sigurno da je najviše veleobrotnih poduzeća ostalo pod izravnom upravom države. Do rujna 1943. država je prodala 77 veleobrotnih poduzeća i postigla dobit od 390.520.644,30 kuna. Pri potpisu ugovora kupci su platili 26,95 posto cijene, odnosno 22,10 posto stvarne vrijednosti poduzeća. Država je upravljala 101 veleobrotnim poduzećem. U izvorima je zabilježeno da su četiri podržavljena poduzeća darovana: prehrambena tvornica »Union« u Zagrebu i krapinska Tekstila tvornica darovane su »Udrugi Poglavnike tjelesne bojne«, Tekstilna tvornica »Šik« u Sarajevu darova je muslimanskom dobrotvornom društvu Merhamet, Zagorska glinena industrija darovana je njemačkom državljaninu W. Classenu.⁷⁹

Kako je već rečeno, najveći je problem predstavljala uprava podržavljenih židovskih poduzeća, jer je došla u ruke nestručnim ljudima koji u ratnim okolnostima nisu uspijevali održati potrebnu proizvodnost poduzeća. Stoga se Odbor za rizničarske poslove smatrao ovlaštenim založiti se za bivše vlasnike Židove da pod nadzorom državnog povjerenika i dalje stručno upravljaju poduzećima. Na primjer, tako je u podržavljenoj tvornici ulja u Slatini stručnu upravu i dalje obavljao bivši vlasnik Židov Arnold Bauer. Kada su ga ustaše uhitile, za njega je odmah intervenirao saborski Odbor za rizničarske poslove zatraživši od Ministarstva za unutarnje poslove da ga vrati u tvornicu jer će nastati golema šteta za državu. Na primjedbe nekih zastupnika da se odbor miješa u »židovsko pitanje«, predsjednik odbora Milobar, prilično je hrabro uzvratio: »Nama je samo do interesa države. (...) ne idemo u obranu Židova nego državnog imetka. Zašto bi se mi bojali, da Židove štitimo. Danas tko god hoće, da se ispruže velikim Hrvatima udara po Židovima«. Značajke u Milobarovom programu upravljanja »podržavljenog gospodarstva« potjecale su iz uvjerenja da Hrvatska nema dovoljno vlastitih gospodarskih stručnjaka, stoga bi morala zadržati Židove kao upravitelje u podržavljenim poduzećima. Ti bi Židovi svojim stručnim zaslugama stjecali hrvatsko državljanstvo, a kao državljan NDH ponovno bi mogli stjecati imetak.⁸⁰

⁷⁸ HDA, HDS, Odbor za rizničarske poslove. Zapisnik sjednice od 25. studenog 1942. i 18. prosinca 1942.

⁷⁹ HDA, HDA, HDS br. 1731. Izvješće Ureda za podržavljeni imetak T. 1983/32. Stanje podržavljene imovine 15. rujna 1943., 42.–44.

⁸⁰ HDA, HDS, Odbor za rizničarske poslove. Zapisnik sjednice od 17. lipnja 1942.

Saborski su zastupnici ocijenili da podržavljenje židovskog imetka ima svoje gospodarsko opravdanje samo ako dobiveni kapital zaista »bude državni«. Budući da su konstatali kako se podržavljeni imetak dijeli raznim »patriotima« i političkim »emigrantima«, s pravom su se upitali »što će ostati državi«. Stoga u prosincu 1942. saborski Odbor za rizničarske poslove i saborski Odbor za gospodarstvo predlažu vladi da stavi moratorij na prodaju nekretnina koje su prešle u državno vlasništvo. Taj zakašnjeni prijedlog posebice je inzistirao na tome da se ne prodaju stambene zgrade koje su bile procijenjene strahovito nisko, jer je država na njih odredila 47 posto prijenosnih pristojbi. Smatralo se da bi putem najma zgradama ostvarila »sredstva za vođenje socijalne politike«.⁸¹ No, vlada se nije ozbiljno bavila tim saborskim prijedlozima.

Odbor za rizničarske poslove i dalje je nastojao na razne načine upozoriti vrh vlasti da će štete na podržavljenoj imovini nadmašiti moguće koristi cijelog projekta podržavljenja. Čini se da je situacija u Bosni potpuno izmicala kontroli jer su otuda Saboru stizali »očajni izvještaji«. U Sarajevu su povjerenike podržavljene imovine otvoreno nazivali »pronevjerenicima«. Ademaga Mešića, koji je često putovao po Bosni, izvijestio je o svemu Pavelića, no on je izjavio da »zna sve što se u zemlji događa«, ali da nema vojne snage da postavi učinkovitu barijeru zloupotrebama. Pavelić je situaciju u zemlji objašnjavao teorijom urote: »Imamo dosta neprijatelja koji su se protiv nas urotili«, kazao je, vjerujući da je situaciju moguće popraviti nakon što mu Hitler vratiti »obećanu« hrvatsku diviziju i isporučiti mu obećane kontingente oružja. No, većina je zastupnika bila skeptična, jedan je na primjer zastupnik Mešićevu izvješću dodao da je »zadnji čas obrane«, jer partizani nadiru prema Glini i Topuskom, a da hrvatski dužnosnici »nisu svjesni s kojom snagom oni raspolažu«.⁸²

3.6. Vrijednosni papiri

Podržavljenje se odnosilo i na židovski imetak u obliku vrijednosnih papira, uglavnom dionica domaćih novčanih zavoda, poduzeća, zadružnih udjela i dionica inozemnih novčanih i osiguravajućih zavoda. Podaci Ureda za podržavljeni imetak govore da je do rujna 1943. podržavljeno 1.810.459,10 dionica i zadružnih udjela. Njihova je vrijednost iznosila 241.586.559,28 kuna. Putem Ureda i »Hrvatskog radiše« prodane su 459.444 dionice domaćih poduzeća, a darovano je 39.059 dionica. Istodobno, država je došlo u posjed 2222 osiguravajuće police kod raznih društava i 14.521 uložene knjižice kod raznih novčanih zavoda. Njihova ukupna vrijednost bila je 117.246.000 kuna. Ured je od toga efektivno unovčio 42.692.370,63 kuna. Prema izvješću Ureda za podržavljeni imetak, talijanska su osiguravajuća društva odbila hrvatskim ustanovama dostaviti popis židovskih polica osiguranja. Neočekivana je i kon-

⁸¹ HDA, HDS, Odbor za rizničarske poslove. Zapisnik sjednice od 11. prosinca 1942.

⁸² HDA, HDS, Odbor za rizničarske poslove. Zapisnik sjednice od 2. prosinca 1942. i 25. studenog 1942.

statacija da su tekući računi Židova u Hrvatskoj sveopćoj kreditnoj banci bili iscrpljeni zahvaljujući susretljivosti banke prema Židovima.⁸³

4. Kontribucija

U potrazi za odgovorom na pitanje koliko se židovskog imetka slilo u državnu riznicu NDH valjalo bi nešto reći i o židovskoj kontribuciji. Iako dobrovoljno davanje za ratne potrebe države u pravnom smislu treba lučiti od podržavljenja imovine bez naknade, način na koji je u svibnju 1941. osnovan židovski kontribucijski odbor, više je podsjećao na iznuđenu nego na drago-voljnu akciju.⁸⁴

Skupina Židova koja je sebe nazvala »Odbor u stvari podavanja Židova za potrebe države« započela je u svibnju skupljati dragocjenosti i zlato za potrebe NDH. Već 31. listopada 1941. Odbor je ispunio svoju zadaću, ocijenivši to »dokazom lojalnosti naspram Države, koju smatra svojom domovinom«. Dokumentacija »Odbora u stvari podavanja Židova za potrebe države« pomno je zabilježila vrijednost skupljenog imetka, pa danas možemo utvrditi da se on kretao u sljedećim iznosima: gotovina -38.002.113,52 kuna; zlato, nakit i zlatni novac - 48.554.086,65 kuna; valute i deviza - 19.729.859,50 kuna; namještaj - 155.370 - kuna; vrijednosni papiri - 92.500 kuna. Ukupna vrijednost imetka skupljenog kontribucijom bila je 106.533.029,67 kuna. Kada bi se taj novčani iznos preveo u zlato, onda bi (prema računu da je gram 14-karatnog zlata bio 100 kuna) on iznosio 1065,339 kg zlata.⁸⁵

Prema podacima Ureda za podržavljenju imovine, židovska kontribucija u zlato, srebru i drugim dragocjenostima iznosila je tijekom 1941. oko 50.000.000 kuna.⁸⁶

Premda ova skica podržavljenja židovske imovine nije dovoljna da покаže sve aspekte tog problema, ipak je moguće zaključiti sljedeće. Mjere

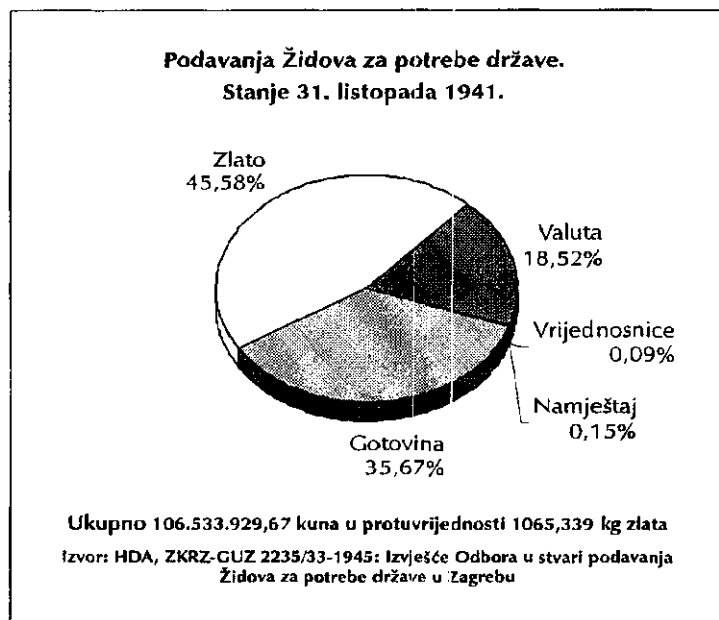
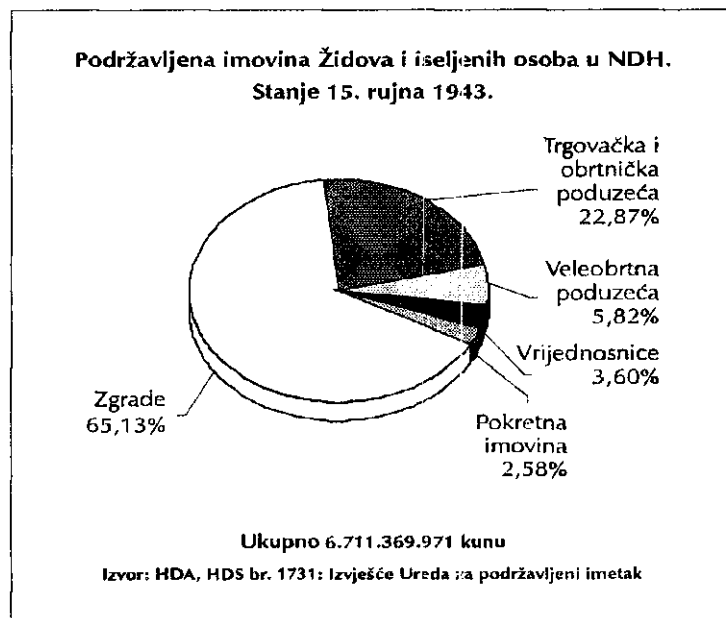
⁸³ HDA, HDS br 1731/42.

⁸⁴ *Odbor u stvari podavanja za potrebe Države u Zagrebu* je formiran po nalogu ustaškog redarstva koje je oslobodilo nekoliko uhićenih Židova i dalo im izričit nalog da skupe 1000 kg zlata za potrebe države. Odbor je u listopadu 1941. izradio Izvješće (sa prilogima) o stanju podavanja Židova za potrebe Države, sa stanjem na dan 31. listopada 1941. te ga proslijedio Redarstvenom ravnateljstvu u Zagrebu. Kasnije je izvor-nik toga dokumenta dospio u ZAVNOH i on ga je predao Komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (br. 1535 od 4. lipnja 1945), o čemu svjedoči pečat na koricama. Sada je ta dokumentacija pohranjena u HDA, Zemaljska komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača (ZKRZ) – GUZ 2235/33 – 1945. To su Izvješće objavili J. Faver i P. Strčić, Tisuću kilograma zlata. Ustaška pljačka Židova u Zagrebu 1941, *Dalje*, br. 29–30, Sarajevo 1990., 118.–152.

⁸⁵ Isti izvor.

⁸⁶ HDA, HDA, HDS br. 1731. Izvješće Ureda za podržavljeni imetak T. 1983/32. Stanje podržavljene imovine 15. rujna 1943. Neki Istraživači pretpostavljaju da je među položima Ministarstva državne riznice pohranjenim u trezoru Hrvatske državne banke bilo zlata, dragulja i valuta koje su Židovi dali kao prisilnu kontribuciju Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Usp. J. Jareb, *Zlato i novac NDH izneseni u inozemstvo*. Dokumentarni prikaz, Hrvatski institut za povijest i Dom i svijet, Zagreb, 1997., 358.

ustaške vlasti prema židovskom imetku ciljale su na gospodarsku preobrazbu NDH. Ta je preobrazba zacrtana ideološkim okvirom »arizacije privrede« koja je bila rječit izraz rasne politike. Podržavljenjem imovine bez naknade Židovima je oduzeta imovina vrijedna oko 6.711.369.971 kuna, a njihov je gospodarski položaj sveden na goli minimum. S druge strane, zamišljena preobrazba gospodarstva nije ostvarena jer je u nestabilnoj i neizgrađenoj državi podržavljeni židovski imetak bio izložen otimanju i proizvodnom propadanju.

S U M M A R Y

»THE NATIONALIZATION OF JEWISH PROPERTY IN THE
INDEPENDENT STATE OF CROATIA (NDH)«

The nationalization of Jewish property in the Independent State of Croatia was carried out through a number of legal decrees: the legal decree concerning the mandatory reporting of Jewish property and commerce of June 5, 1941, the legal decree concerning property of individuals deported from the territory of the Independent State of Croatia (NDH) of August 7, 1941, and the legal decree concerning the nationalization of Jewish property of October 30, 1943. The promulgation of these decrees was entrusted to the state directorate and the state treasury, more specifically, to the treasury's office of nationalized property. With these measures the Ustasa government wanted to emancipate the national economy from Jewish capital, so this aspect of economic policy was called the »arianization of production.« On the basis of available documents from the Croatian national parliament (Sabor) and official reports from the office of nationalized property it is possible to substantiate the value of Jewish property nationalized by September 15, 1943 (including movable goods, buildings, retail and industrial trades, and valuables) at 6,711.369,971 kunas. Further, according to the documentation of the committee in Zagreb administering the donations of Jews to help finance the state, it can be shown that on October 31, 1941 Jews voluntarily procured to the state a total of 106,533.929,67 kunas, which amounts to 1065,339 kilograms of gold.